

A MAGYAR–BRIT KAPCSOLATOK ALKONYA
A HIDEGHÁBORÚ KEZDETÉN (1945–53)

*THE DECLINE OF HUNGARIAN–BRITISH RELATIONS
AT THE BEGINNING OF THE COLD WAR (1945–53)*

**CSURGAI-HORVÁTHNÉ GLAVANOVICS ANDREA tudományos titkár,
mb. könyvtárigazgató**
Kodolányi János Főiskola

Abstract

I am going to present Hungarian-British relations between 1945–53, the activity of Hungarian and British diplomacy, in a wider context, the emerge of the bipolar world, and the deepening of the cold war, Hungary as a satellite country of the Soviet Union and the world behind the „Iron Curtain” on the basis of the sources and documents I found in The National Archives of Great Britain.

This relationship will be shown through two examples from the past, which are now history. However it can teach us the lesson that politics can influence the cultural and economic relationship and cooperation of the two parties so badly that pragmatic thinking and interest remained in the background. This lesson can also show us the effects of political decisions on economic life and regional development of a country who did not take into account real economic and social processes.

In the name of some presumed, reckoned or hoped benefits politics infiltrated in every field of life in such an extent that finally the relations both diplomatic and economic between the two countries almost came to a standstill within a few years. The examples clearly represent the importance of the deep layers of relations and point out the seriousness of the different consequences diplomatic steps can have in foreign and home politics and economy.

1. Bevezetés

Nemcsak a magyar diplomáciában, de a közvélemény szemében is nagy tekintélynek örvendett, a köznyelvben csak Angliaként emlegetett Egyesült Királyság akarva akaratlan, tevőlegesen vagy csak passzív szemlélőként mindenképpen hozzájárult és befolyással bírt a magyarországi bel és külpolitika alakulására.

Mind gazdasági, társadalmi, kulturális és történelmi szempontból nézve is hajlamosak vagyunk a különböző folyamatokat, struktúrákat jelenbeli fontosságuk és jelentőségük alapján megítélni és ez alapján elhelyezni. A történelmi birodalmak akár szinte nyomtalan eltűnése azonban jól példázza azt, hogy ez mennyire félrevezető lehet. Minden társadalmi szerveződés életében vannak dinamikus, fejlődő, prosperáló, stagnáló és hanyatló szakaszok, változnak az államalakulatok határai, politikai berendezkedésük, struktúrájuk térben és időben egyaránt. Ahhoz, hogy megértsük ezek lényegét és természetét nem elegendő csak a primer tényezők vizsgálata.

Ezen gondolatok mentén mindenképpen érdemes áttekinteni egy a jelenből látszólag jelentéktelennek ítélt kapcsolat múltját, mozgatóit, gyökereit, és a múlt feltárásával, értel-

met kap a történelem egyes korszakaiban, különböző jelentőséggel bíró társadalmak és államalakulatok összehasonlító és elemző vizsgálata, egymásra gyakorolt hatásuk vagy éppen azok hiányának bemutatása.

A XX. századi magyar–brit és brit–magyar kapcsolatok feltárása is marginális feladatnak tűnhet a jelenből nézve pedig a magyar–brit történelmi kapcsolatok Szent Istvánig nyúlnak vissza. Közép- és Kelet-Európa problémái eltörpülnek a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a nyugati félgömb problémái mellett. „Még ha Európa sokáig vagy soha többé nem is foglalja el azt a helyet a világban, amelyet egykor elfoglalt, azért továbbra is a világ politikai erőinek a gyújtópontjában marad, és Európa egyensúlyba hozatala nélkül a világ politikai rendjét nem lehet helyreállítani. Az európai egyensúly kritikus pontja pedig Közép- és Kelet-Európa anarchiája, a politikai tekintélyek összeomlása.”¹ Az a tény, hogy erről a területről már két világháború indult ki intő jel mindenki számára, hogy a látszólag periférián lévő kis államok bel- és külpolitikai problémáinak megoldatlansága újra és újra konfliktusok forrásai. E problémák jó része az első világháború utáni versailles-i békerendszer öröksége, amelyet a második világháború után sem sikerült megoldani, sőt, az új problémákat és konfliktusokat generált többek között a kétpólusú világrend kialakulása miatt.

A hidegháború időszakában a politika oly mértékben szűrődött be a társadalom és az emberek magánéletébe, hogy annak meghatározója lett valamilyen vélt vagy feltételezett haszon reményében. Ez jelen esetben a két ország viszonyában odáig fajult, hogy mind a gazdasági, mind pedig a kulturális kapcsolatok minimális szintre redukálódtak, gyakorlatilag megszűntek a két ország között. Ezt két egymással összefüggő példa a British Council magyarországi tevékenysége és megszűnése, és az 1949-ben letartóztatott Edgar Sanders ügye jól mutatja.

2. A British Council és Magyarország 1945–50.

A British Council (továbbiakban BC) már 1944-ben „visszatért” Európába, ahol ezt a háborús események megengedték. A nagyhatalmak közül, a britek voltak a legnépszerűbbek és a leginkább tiszteltetebbek. Ők jelentették a folytonosságot az európai kultúra és múlt tekintetében. A BC is népszerű volt és a szervezet igyekezett kihasználni ezt beleértve Kelet-Európát is, ahol a Szovjetunió kivételével újra megjelent. A brit diplomácia korábbi álláspontját föladvá úgy ítélte meg, hogy a BC jelenléte fontos eszköz lehet a két ország kapcsolatában. Ezt példázza Sir Alexander Cadogan² kijelentése, amit Sir Malcolm Robertson, elnöknek küldött 1945 elején tett: „Lehetőségeink, hogy direkt politikai befolyást gyakoroljunk Kelet-Európa országaira igen korlátozottak. A befolyás indirekt eszközei, mint például a BC hosszú távú működése ezért nagyon értékes. Kívánatos, hogy a BC Németország kivételével az összes ellenséges európai országban működhessen. ... Ezért most kérjük a kincstár hozzájárulását, hogy Bulgáriában, Finnországban, Romániában, Magyarországon és Ausztriában a BC megkezdhesse működését, amint a hadműveletek azt lehetővé teszik.”³

A. F. Gascoigne, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (továbbiakban SZEB), Brit Politikai Missziójának vezetője Cadoganhoz hasonló véleményt fogalmazott meg a Foreign Office-ba (továbbiakban FO) írt levelében. Dicsérte és nagyon hasznosnak találta a BC és vezetője, McNab magyarországi munkáját: „Mivel jelenleg képtelenek vagyunk arra, hogy bármiféle konkrétumot ajánljunk Magyarországnak mind politikai, mind pedig gazdasági téren, ezért úgy érzem, hogy kimondottan fontos, hogy nyomatékosítsuk jelenlétünket a kulturális kapcsolatok terén.”⁴

A BC nagy nehézségek közepette kezdte meg működését a SZEB ellenőrzése alatt álló, korlátozott szuverenitással rendelkező, nagy háborús veszteségeket szenvedett és megszállt országban. A sikerességét jól példázza az FO-ba küldött összefoglaló, ami a BC 1946 és 1950 közötti magyarországi tevékenységéről készült. Az összefoglaló jelentős rendkívül gazdag és szerteágazó tevékenységről adott számot. Ennek keretében kiváló magyar tudósok orvosok, drámaírók látogattak Nagy-Britanniába a BC égisze alatt (többek között Szent-Györgyi Albert). Tevékenységét kiállítások, filmvetítések jellemzik, amiket heti rendszerességgel szerveztek a BC székhelyén. Széles körben kölcsönöztek filmeket iskoláknak és intézményeknek. A becsült közönség 1948–9-ben 197 ezer volt. A könyvtár Budapesten működött, és kb. 7 ezer kötete főleg orvosi szakkönyveket jelentett. Számos előadást tartottak oktatási és tudományos intézeteknek, és az elnök 1948. májusi magyarországi látogatása idején ugyancsak előadásokat tartottak a budapesti, debreceni és szegedi egyetem angol tanszékein. Ugyancsak a BC volt felelős a mintegy 21 ezer könyv importjáért és eladásáért 1946-ban. A BC támogatásával érkezett vendégprofesszor a Budapesti Egyetemre 1948/49-ben, angol lektor a Debreceni Egyetemre 1947/48-ban, és ugyancsak segítséget nyújtottak más angol nyelvet tanító központoknak, mint az Eötvös Kollégium, a Sárospataki Gimnázium, a Pécsi Egyetem és az angol tanárok magyarországi egyesülete. A rádió 48 órából álló angol nyelvtanfolyamot sugárzott 1946-ban. Egyedül 1946-ban 8 ezer angol tankönyvet kölcsönöztek. A Southampton-i Egyetemen 23 angol nyelvtanár számára szerveztek speciális kurzust 1947-ben. A BC oktatói rendszeres segítséget nyújtottak a Budapesti Egyetemnek és más helyi központoknak, és órákat tartottak a BC központjában, pl. a Cambridge First Certificate-re felkészítőket. Nagy számban biztosított folyóiratokat a különböző oktatási intézményeknek. 1949 decemberében kiállítást rendeztek folyóiratokból. A látogatók száma közel 2 ezer volt, a folyóiratok száma pedig 650. 130 sorozatot megkapott a BC könyvtára és kb. 150 folyóirat 400 példányát különböző intézmények. A budapesti könyvtárban zenei könyvtárat tartottak fenn. Az Állami Operaházban Stanford Robinson brit karnagy vezényelte a Traviátát és a Carment, és előadást tartott a modern angol zenéről. A BC székhelyén kéthetente rendeztek zenei előadásokat brit és magyar szerzők műveiből. A különböző eseményekről programfüzet is készült.⁵

Összességében elmondható, hogy a BC legfontosabb tevékenysége az oktatás volt, de Helm követ külön megjegyezte, hogy a zene milyen fontos szerepet foglal el Magyarországon, és ez meglepő lehet a kívülállónak. A kiadványok terjesztése pedig két embert kötött le, és szerintük az eredmény bizonytalan volt.⁶

A britellenesség első jeleit 1948 májusában tapasztalták meg a követ szerint. Ugyanakkor rendkívül ellentmondásos volt a helyzet értékelése, mert az év során egymásnak ellentmondó hírek érkeztek: Helm a május 19-én Bevinnek írt jelentésében összehasonlította a jugoszláv hatóságok magatartását a magyarral, és az utóbbit sokkal pozitívabbnak értékelte. Szélsőségesnek és nevetségesnek ítélte a burzsoá nyugati kultúrától való félelem megjelenését, és azt állította, hogy Magyarországon ez szinte ismeretlen és csak az orosz hivatalnoki karra volt jellemző. Szerinte a sajtó sem süllyedt még arra a szintre, hogy a nyugati kultúrát becsmérelje: A magyarok szerint soha nem szenvedtek kulturális kisebbségi komplexusban, és nem érzik úgy, hogy ócsárolniuk kellene azt, amit soha nem próbáltak utánozni. A magyar külügyminisztérium által készített elemzést idézte, amelynek címe a következő volt: Az angol és amerikai kultúra Magyarországon. Ebben az állt, hogy a két világháború között az angolszász kultúra csak kevesek privilégiuma volt és a tömegekhez nem jutottak el e kultúra haladó, tudományos eredményei. Az új demokratikus Magyarország megpróbálta eljuttatni az angolszász kultúrát a népesség minden rétegéhez. Ezután az elemzés leírta, hogy milyen energikus lépések történtek a német nyelv

visszaszorítására és az angol terjesztésére. A BC szerepét ebben röviden említette, mint aki szemináriumokat, nyelvtanfolyamokat szervezett és ösztöndíjakat biztosított. A cikk szerint 1945-ben 160 könyvet fordítottak le magyarra, ebből 46 volt brit és amerikai szerzőtől, 1946-ban ez a szám 64 volt 256-ból, 1947-ben pedig 106, 384-ből. A legsikeresebb angolszász szerzők Steinbeck, Priestley, Shaw, Upton Sinclair és Hemingway voltak. A legnépszerűbb tudományos munka Toynbee: 'Study of History' című munkája volt. Helm szerint nem volt kétséges hogy a szemfényvesztés benne volt ebben, és a nyugati kultúrához való viszony enyhén szólva is szelektív volt. A megrajzolt képnek azonban volt alapja. Különböző véleményeket bemutató angol könyvek és újságok szabadon jelentek meg, a könyvesboltok polcain, bár nem abban a mennyiségben, ahogyan azt a nagyközönség szeretne volna. Ez az Egyesült Királyság esetében nagymértékben a pénzváltási problémák miatt is volt. A másik korlátozó tényező valamelyest szintén jogosan, az a politika volt, hogy elsősorban az egyetemek, könyvtárak, intézetek számára fontos tudományos, műszaki és oktatási célú könyveket részesítették előnyben a szűkös lehetőségek miatt. Helm szerint a lefordított angol könyvek száma kielégítő volt, és az elmúlt hat hónapban 22 lefordítandó könyvről folytak tárgyalások. A megjelentetést akadályozta a papírhiány, ami természetesen állami kontroll alá esett, azaz Helm ezt a kommunistákkal azonosította és megjegyezte, hogy a papírhiány nem akadályozta meg, hogy a napilapok és más periodikák nagy számban jelenjenek meg, a legsilányabbakat is beleértve. Úgy tudta, hogy az a gyakorlat, hogy a megjelentetni kívánt munkát engedélyeztetni kell, mielőtt a papírmennyiséget biztosítják rá. Megjegyezte például, hogy az nem fordulhatott elő, hogy Orwell Állatfarmja engedélyt kap. Nem feltételezte azonban, hogy ez túl sokáig tarthat még, de hogy mennyi ideig és hogyan ér véget az kívül esett a magyar hatóságok kompetenciáján véleménye szerint. Akárhogy is lesz, megállapította, hogy Magyarországon a nyugati kultúra nehezen fog kihalni. Bár már voltak jelei annak, hogy az erre hivatott gépezet felállítása folyamatban van. A korábbi hetekben öt kiadót államosítottak, másképpen fogalmazva szerinte kommunista ellenőrzés alá kerültek. A BC képviselője arról tájékoztatta Helmet, hogy az angolszász munkák kiadása elé akadályokat gördítettek, például az Egyetemi Kiadó esetében. De még így is az volt a véleménye, hogy amíg van lehetőség a kulturális kapcsolatokra, addig sok magyarnak tudnak reményt adni és csillapíthatják a magyar rendőrállam szigorúságát.⁷

Az események felgyorsulását mutatja, hogy 1948. szeptember 6-án a BC megbízható forrásra hivatkozva tájékoztatta a követséget, hogy a magyar kormány elhatározta, hogy a BC tevékenységét megszünteti Magyarországon. Helm azt javasolta, hogy úgy kell továbbra is dolgozni, ahogyan eddig, amíg az lehetséges. Szerinte márciusban is lehetett erről már hallani, amikor a magyar kormány felülvizsgálta a BC tevékenységét. Akkor úgy döntöttek, hogy minden marad a régiben. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a BC munkája nem nagyon tetszett Moszkvának és a legoptimistább számítások szerint is fokozatos elhídegülés, ellehetetlenülés várható.⁸

Erre reagálva az FO egy informátorra hivatkozva hasonló fejleményekről tájékoztatta a budapesti brit követséget. A BC angliai központja azonban semmit nem hallott erről, és hajlottak arra, hogy figyelmen kívül hagyják, mivel a magyar kormány továbbra is Kulturális Intézet megnyitását tervezte Londonban.⁹

1948 novemberében újból optimizmusra adott okot, hogy ezekben a hetekben az augusztusi és szeptemberi mélypont után javulást állt be a BC megítélésében.¹⁰ Ugyanakkor a budapesti követségről decemberben a FO-ba küldött táviratban jelezték, hogy a BC-re nehezedő nyomás és a gyanakvás egyre erősödik. A Londonban kinevezett munkatársak közül csak háromnak volt tartózkodási engedélye ekkor, és azok lejártak december 31-én.

A fennálló körülmények között nem tartották valószínűnek, hogy meghosszabbítják őket. Az engedélyek visszautasítását egy szélesebb obstrukciós kampány részének tekintették és kérték a FO-t, hogy fontolja meg a londoni stáb visszahívását.¹¹

Az elszigetelésre tett nyilvánvaló lépés volt 1949-ben, hogy a kormány elzárkózott attól is, hogy a BC támogathassa a Sárospataki Gimnáziumot és a Budapesti Egyetemet, ahol angol és vendégtanári állásokat biztosítottak. Ennek egyik következménye az lett, hogy a budapesti központban folyó tevékenységre helyeződött a hangsúly, amire a követség földszintjén volt lehetőség. E nehéz időszakban a BC és a brit követség kapcsolata minden szinten rendkívül baráti és együttműködő volt, s ugyanez mondható el az amerikai információs szolgálattal és a francia és olasz intézetekkel fennálló kapcsolatokról is.¹²

Az 1949 áprilisától az 1950. márciusi bezárásig tartó időszakot a folytonos, vagy szakadatlan feszültség fenntartása, elszigetelés és végül a kiutasítás három fázisával jellemezték. 1949 júliusáig a viszony a felszínen szívélyes volt, és hivatalos elismerést feltételezett, de eredményt nem hozott. A tervezett ösztöndíjak odaítélése, a tanároknak szóló nyári egyetem, előadássorozatok, mind elfogadásra kerültek az oktatási minisztériumban, márciusban, de amikor a tervezési szakaszon túl végre kellett volna hajtani, akkor nem volt senki a minisztériumban, aki ezt megtette volna. 1949 júliusában, már a második fázis kezdődött el, amikor létrehozták az ún. Kultúrkapcsolatok Intézetét. Minden ügyet csak ezen az intézeten keresztül intézhetett a BC és a vele kapcsolatban álló oktatási és kulturális intézetek. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar kormány a nyugati demokráciákkal nem kívánt kulturális kapcsolatokat létesíteni és fenntartani, mivel sem a francia, sem az olasz, sem az Egyesült Államok hasonló intézményeinek sem sikerült semmilyen szinten vagy témában ezzel a szervezettel együttműködni. Ebben az időszakban már tapasztalható volt a vízumok és tartózkodási engedélyek meghosszabbításának nehezítése vagy éppen megtagadása. A BC magyar vagy magyar származású alkalmazottainak és családtagjainak zaklatása, sőt többek internálása.

Végül pedig a BC tevékenységének leállítása következett, amely a magyar kormány utasítására történt a Brit Követséghez intézett jegyzékben 1950. március 9-én. A kiutasítás alapja a Standard Electric Company magyarországi leányvállalatának több munkatársa elleni per volt, amelyben kémkedéssel és összeesküvéssel vádolták, és letöltendő börtönbüntetésre ítélték őket. A perben a BC is szerepelt, mint az összeesküvésben közreműködő és segítséget nyújtó szervezet.

A BC irodáját 1950. március 10-én bezárták, és a brit munkatársak 1950. március 26-án elhagyták az országot. A jelentés elismerőleg szólt a magyar munkatársakról is, akik az állandó nyomás, erőszakos sajtócikkek ellenére kitartottak, és a távozás legfájdalmasabb részének nevezte azt, hogy őket nagyon is kétséges kilátások közepette kellett itt hagyniuk.¹³ Ezzel egy időre véget ért a BC rövid, háborút követő magyarországi tevékenysége.

3. Edgar Sanders ügye 1949–53

A kapcsolatok elhidegülésének másik szála, amely szorosan összefüggött a British Council kiutasításával Edgar Sanders pere volt. Pontosabban ez szolgáltatta az ürügyet a BC eltávolításához.

G. A. Wallinger Nagy Britannia budapesti követe 1949 tavaszán érkezett Magyarországra. Az Attlee-nek címzett szeptember 12-i jelentésében beszámolt első benyomásairól és arról, hogy Magyarországra érkezésekor elsődlegesen az döbbenette meg, hogy a „moszkovita” hatalmon lévők, milyen nagy sebességgel haladnak a szovjetizálás útján.

Megérkezésekor arra számított, hogy a Mindszenty-per nagy kihívást jelent és meghiúsíthatja Rákosi totalitárius törekvéseit, valójában az egyházi kérdés ebben az időszakban szerintem nem kavart olyan nagy vihart. Megítélése szerint Rákosi a párt konszolidálására, és országos hatalmának megszilárdítására koncentrált az év első felében. Az volt a véleménye, hogy a május 15-i parlamenti választások (végig idézőjelben használja a szót) eredményeképpen megválasztott képviselők egy olyan csoportot képeztek, akik mindezt jutalomból, jó szolgálatukért kapták. Álláspontja szerint, a gépezet legfontosabb feladatai a következők voltak: a sztálinista békefronton ideológiai helytállás, különböző demonstrációk szervezése és végrehajtása, az alkotmányozás moszkovita modelljének megvalósítása, a párt megtisztítása és képessé tétele arra, hogy a nyugatellenesség, és még inkább Tito ellenesség bástyája legyen, a paraszti ellenállás, a klérus és a szociáldemokraták semlegesítése. Végül a magyarság nyugatorientáltságának kipusztítása, ennek helyettesítése egy újfajta hazafisággal, amely megköveteli a Moszkva iránti hűséget és teljes szakítás az évezredek hagyományokkal.¹⁴ Úgy látta, hogy a magyarság egyéniségét kb. egy generáció alatt ez a propaganda földalatti túlélésre fogja kényszeríteni. Szerinte a nyugat küldetése és fő feladata ebben a helyzetben az volt, hogy valamilyen módon segítsék, ezeknek a gyökereknek a megerősödését, túlélését.¹⁵

Wallinger követ jól érezte az időhúzást a magyar fél 1949-ben folytatott tárgyalásai mögött, melynek célja a külföldi érdekeltségű vállalatok kártérítés nélküli megszerzése és államosítása volt. A követ jelentésében arról számolt be, hogy a kereskedelmi kapcsolatok folyamatosan romlottak az év során, mert szerinte a magyar kormány figyelmen kívül hagyta a brit kereskedelmi és pénzügyi érdekeket. Háromszor látogatott magyar delegáció Londonba, hogy megvitassa az 1950 júliusában lejáró három éves kereskedelmi egyezményt, rendezzék Magyarország háború előtti adósságait, és hogy kivásárolják brit érdekeltségek magyar ipari tulajdonrészét. A tárgyalásokat végig mérgezte a magyar kormány halogató magatartása. Szerinte vonakodtak félretenni font bevételeikből arra, hogy rendezzék pénzügyi kötelezettségeiket, és a magyar fél semmilyen bizalmat nem ébresztett jövőbeni szándékait illetően sem. Decemberben e viszony a háború utáni legmélyebb szintjére süllyedt, amikor a brit kormány a tárgyalások során kialakult egyezmény aláírását megtagadta, mert ekkor már hetek óta letartóztatásban volt egy brit „alattvaló”, akit egy nem pontosan definiált összeesküvéssel vádoltak. (Egyébként a brit magyar kereskedelem értéke meglehetősen jelentős volt, a brit élelmiszer vásárlás értéke mintegy öt millió fontot tett ki.¹⁶ A brit ipari termékek, bizonyos stratégiai cikkek magyarországi exportja bizonyos korlátok között volt ekkor már, mert április óta a kelet-európai országok embargo alá estek.)¹⁷

Ez a brit Edgar Sanders¹⁸ volt, akit a magyar hatóságok 1949. november 21-e óta tartottak fogva, anélkül, hogy országa konzuli segítségét bármilyen formában igénybe vehette volna. (Három nappal korábban tartóztatták le Robert Vogelert, aki amerikai állampolgár volt, és tárgyalni jött Magyarországra Bécsből az American International Telegraph európai képviselőjének alelnökeként a Standard Villamossági Rt. eladásáról.)

1947-ben az amerikai Standard Villamossági Rt. (Standard Electric Company) magyarországi leányvállalatának munkatársa lett, könyvelői, pénzügyi ellenőri állásban. (A Standard Electric az I.T.&T. csoporthoz tartozott.) Wallinger jelentésében tagadta, hogy Sanders állása úgymond álca, vagy fedezet lett volna. Szerinte brit állampolgárként a megfelelő időpontban és a megfelelő helyen volt, amikor felkeltette a magyar hatóságok figyelmét. Jelentésében utalt arra is, hogy az év során különböző időpontokban felhívták Sanders figyelmét arra, hogy talán jobb lenne, ha elhagyná Magyarországot. Szerinte Sanders alapvetően egy amerikai ügy áldozata lett, amelybe a magyar hatóságok sikeresen

kevertek bele egy brit állampolgárt és eljátszhattak a gondolattal az angol-amerikai imperialisták háborús uszításáról.¹⁹ Ugyanakkor a SZEB tevékenysége, így Sandersé is, 1947 szeptemberében véget ért, mégis Sanders 1948 végéig szerepelt az ún. Army List névsorában.²⁰

Wallinger 1950. január 11-én személyesen majd február 11-i és 12-i levelében írásban kérte a magyar hatóságoktól, hogy tegyék lehetővé, hogy a brit konzul, Hannah meglátogathassa Sanderst, valamint hogy az általuk felkért Griffith-Jones ügyvéd felkészülhessen Sanders védelmére. Ezt megelőzően már 1949. november 24-én folyamodott a brit követ a konzuli látogatás engedélyezéséért, de mindkét alkalommal elutasították.²¹ A per 1950. február 17. és 20. között zajlott le. Nagyon súlyos ítéletek születtek, Robert Vogeler 15 év, Edgar Sanders 13 év börtönbüntetést kapott, a két magyar fővádлот (Geiger Imre vezérigazgatót és Radó Zoltán minisztériumi főosztályvezetőt) halálra ítélték, két vádlott tíz év, egy pedig öt év börtönbüntetést kapott.²²

A helyettes katonai attasét, Percy C.A. Capron alezredest, valamint a kereskedelmi attasét Edward P.H. Southby-t persona non grata-ként kiutasították, valamint a British Council tevékenységét is összefüggésbe hozták Sanders állítólagos kémtevékenységével, és ez pecsételte meg sorsát.²³ A februártól júniusig terjedő időszak adminisztratív intézkedések sorozatát jelentette mindkét fél részéről, kiutasítások, fenyegetőzések jellemezték. A magyar fél már február 23-án jegyzékben intézett kérdéseket mind a brit, mind pedig az amerikai követséghez. Ezek magában foglalták az angol-magyar kereskedelmi tárgyalások felfüggesztését, a követség szándékait a perben megvádolt két attasé és a British Council ügyében, a brit követség létszámának túlzott méretét és a magyar alkalmazottak nagy számát és politikai háttérét. (A kiutasítások az amerikaiak esetében szintén a katonai attasé, a helyettes katonai attasé és a légügyi attasé személyét érintették.) Március 25-én két héttel a három attasé kiutasítása után az amerikai követ kormánya utasítására találkozott Rákosival, hogy Vogeler kiutasításáról esetleg kicseréléséről tárgyaljon. E találkozó üzenetének lényege az volt, hogy a per kapcsán kialakult helyzetet nem lehet feloldani, de túl lehet lépni rajta, és habár a magyar kormánynak nincs köze ahhoz, hogy a követség milyen létszámmal működik, a következő hónapban felére csökkentik a létszámot és egyharmadára a magyar alkalmazottak számát. A magyar kormány pedig Moszkvával való konzultáció után hajlandónak mutatkozott alkudozásra. Az alku tárgya a Németországba elhurcolt javak ügye, az Amerikában befagyasztott magyar javak kérdése és a konzulátusok újrainyitása (Cleveland és New York), valamint az Amerika Hangja adásainak megszüntetése volt. Mind az angol, mind az amerikai vélemény az volt, hogy a magyar fél túl sokat remélt ettől az ügytől és túl sokat kért, továbbá a britek úgy érzékelték, hogy a magyar fél számára a kereskedelmi tárgyalások újraindulása lehet a legfontosabb, míg az amerikaiak esetében a konzulátusok újrainyitása tűnt a leglényegesebbnek. Wallingernek az volt a véleménye, hogy az amerikaiakkal engedékenyebb magatartást folytatott a magyar kormány, ami egy megosztó taktika volt a magyar fél részéről, és bármikor átfordulhatott az ellenkezőjébe, mindazonáltal sok szempontból „cipelték az amerikaiakat”, kedveztek, támogatták az amerikaiakat azzal, hogy keményebb vonalat képviseltek. Úgy értékelte, hogy nagyon kicsi volt az esélye annak, hogy sikerül gyors megoldást találni. A magyar fél számára szerinte a három legfontosabb kérdés Moszkva utasítására az angol és az amerikai követség létszámának csökkentése, a kiutasítási háború mérlegének pozitív magyar oldala és a kereskedelmi tárgyalásokhoz való visszatérés volt. A britek leglényegesebbnek továbbra is a kereskedelmi tárgyalások kérdését tekintették, de ez ügyben semmilyen előkészület vagy intézkedés nem látszott és nem is történt egyik fél részéről sem. Jelentésének írása közben érkezett a magyar jegyzék május 18-án újabb három kö-

vetségi alkalmazott kiutasításáról, és ezzel nyilvánvalóvá vált Wallinger számára, hogy a három említett szempontból az első kettőt tekintik magyar részről fontosabbnak.²⁴ A vízumháború mérlege mindenképpen negatív volt a brit fél számára, mivel a brit követség magyarországi létszáma jóval nagyobb volt a londoni magyar követségénél. Úgy tűnt, hogy a brit diplomácia nem tud mit kezdeni sem retorikailag sem konkrét intézkedéseit tekintve a magyar lépésekkel. Júniusra a feszültség elég kritikus fokát érték el. A britek egy kompromisszumos javaslatot tettek, miszerint elfogadják a létszámcsökkentésre vonatkozó magyar kérést, visszavonják a legutóbbi kiutasítási rendelkezést, kiállítják a vízumokat a londoni magyar követség kérelmezett új tagjainak, és felújítják a kereskedelmi tárgyalásokat annak fejében, hogy a magyar fél befejezi a vízum háborút, írásban rögzítik az elfogadott javasolt követségi létszámot, és szabadon bocsátják Sanderst. A magyar fél némi bizonytalankodása után úgy tűnt, hogy egyességre jutnak. Az utolsó pillanatban azonban kihátráltak Sanders elengedését illetően, de a vízumháború június utolsó hetében véget ért. Az amerikaiak sem jártak jobban, annak ellenére, hogy nem tettek a kiutasításokra hasonló válaszlépéseket. Az év végén egy új tényező jelent meg, amikor magyar részről fölvetődött, hogy vörösréz és ólmot vásárolnának Nagy-Britanniától. Az előző hónapok erőszakos módszereivel szemben ez a lépés jól mutatta a magyar gazdasági nehézségeket²⁵ 5000 tonna vörösréztől és 2000 tonna ólomról volt szó, valamint a kereskedelmi tárgyalások újraindításáról. A britek elutasító válasza 1951. február 20-án érkezett meg. A hosszú mérlegelés komoly dilemmát sejtetett az angolok részéről. Lehetséges, hogy ekkor az amerikai diplomácia lépett közbe, mert ilyenre az NSZK esetében is volt példa. Eközben 1951 tavaszán az Egyesült Államoknak sikerült megegyezésre jutni Vogeler ügyében és 1951. április 28-án kiutasították és átadták az osztrák-magyar határon a bécsi amerikai követség képviselőjének.²⁶

Az új brit követ Hankey 1951. június 18-án Rákosival is tárgyalt, de mindkét fél saját korábbi álláspontjához ragaszkodott és egyikük sem tett engedményeket.²⁷ Hankey az 1951. évről szóló jelentésében arról írt, hogy az angol-magyar kapcsolatok minimális szinten működtek, Sanders ügyében nem sikerült előrelépést tenni, mert a brit kormány nem volt hajlandó „konkrét összegre” váltani Sanderst, mivel úgy értékelték, hogy ez egy veszélyes precedenst teremthetett volna a vasfüggöny mögött. A követség 26 alkalmazottját tartóztatták le a tavasz folyamán, de véleménye szerint a britekkel a magyar fél engedékenyebbnek bizonyult, mint az amerikaiakkal, a szovjet irányításnak engedelmessé, és az alkalmazottak nagy részét elengedték és nem ítélték el.²⁸

1952 tavaszán a brit diplomácia több hónapos minisztériumon belüli és minisztériumok közötti egyeztetés után új ajánlattal állt elő. Ugyanakkor számukra is nyilvánvalóvá vált, hogy nincs értelme a Sanders ügyet kereskedelmi alku részeként kezelni. Úgy értékelték, hogy nincs jövője a brit fogyasztási cikkek exportjának a magyar piacon, habár dollárt takaríthatnának meg, ha megfelelő búza, kukorica, cukor és olajos mag forrást találnának Magyarországon. Ellentételezéseként egy millió font értékű nem stratégiai áru exportját engedélyezték volna Magyarországra.²⁹ Hankeynek, aki ekkor éppen Londonban tartózkodott az volt a véleménye, hogy ez az ajánlat a magyar fél számára akkor értékes, ha nemcsak tizenkét hónapra szól.³⁰ Az ajánlatban szerepelt még a brit zónában lévő magyar javak visszaszolgáltatása is, és a font sterling átutalhatósága magyar bankszámlára. Hankey külön hangsúlyozta, hogy a tárgyalásoknak a legnagyobb titokban kell maradnia és Kiss külügyminiszter mellett Berei meghatározó szerepét hangsúlyozta.³¹ Az alkudozás hosszú hónapokon keresztül zajlott, ismét sikertelenül.

Sanders ügyében tovább folytak a tárgyalások 1952-ben is, de Hankey szerint végül novemberben talán a Slansky-per hatására, ami magyar párt körökben nagy figyelmet

keltett, a magyar kormány is közölte, hogy nem hajlandók tovább Sanders ügyét gazdasági összefüggésben tárgyalni. A brit tiltó intézkedések így továbbra is érvényben maradtak és általában is csökkentek a nyugati országokkal a gazdasági kapcsolatok, aminek következtében Hankey szerint a magyar gazdaság nagyon szűkében volt a font sterlingnek, bár közvetlen kereskedelemről valamennyihez hozzájutottak.³²

1953 elején váratlan és érdekes fordulat következett be. Felmerült a lehetősége, hogy egy Malajziában tevékenykedő kínai kommunista aktivista, Lee Meng (Lee Ten Tai) személyével cserélnék ki Sanderst. Lee Menget Szingapúrban fogták el, és állították bíróság elé tiltott fegyverviselésért, és halálra ítélték. Hankey január 20-i levelében a majdnem négy éves hiábavaló alkudozás után nagy lehetőségnek értékelte az ajánlatot és sürgős választ kért, nehogy Moszkvában meggondolják magukat.³³

A pekingi brit követségen úgy értékelték, hogy Lee Meng kiválasztása nem annyira személyének fontossága miatt történt, hanem azért mert nő. Mélyebb érzelmi hatást reméltek az Egyesült Királyságban, mint egy férfi terrorista esetében. Ezáltal sokkal inkább lehetett humanitárius kérdésként, mint politikai propagandaként tekinti ezt az ügyet.³⁴ A kabinet számára készült memorandumban az is szerepelt, hogy a magyar ajánlat önmagában nagy bátorítást jelentett a maláj kommunistáknak és szimpatizánsaiknak, és nagyban növelné a szovjet blokk befolyását és presztízsét a térségben. Ezt a véleményt készítette elő a malajziai brit főbiztos, aki arról tájékoztatta a minisztert, hogy Perak Szultánja³⁵ a halálos ítéletet életfogytiglanra változtatta. Ez feltétlenül szükséges volt a csere végrehajtásához. Azonban sem a főbiztos sem a miniszter nem javasolta a kormánynak a magyar ajánlat elfogadását, a fent említett indokok miatt.³⁶

Több mint két hónapos mérlegelés után a brit kormány végül úgy döntött, hogy visszautasítja a magyar kormány ajánlatát.³⁷ A Foreign Office március 17-én utasította Hankeyt, hogy tájékoztassa a magyar kormányt.³⁸ Hankey március 18-i Edennek írt levelében nem is titkolta csalódottságát, és megjegyezte, hogy a magyar fél szerint most „őfelsége kormánya” soros az ajánlattételt illetően.³⁹

Sztálin halálát követően 1953 májusában úgy tűnt, hogy az enyhülés jelei mutatkoznak a két fél viszonyában. Harold Wilson ellenzéki képviselő 1953. május 22-én moszkvai tárgyalásairól hazafelé menet töltött egy napot Magyarországon, mert a Moszkvában tartózkodó magyar delegáció kérte arra, hogy szakítsa meg útját és tárgyaljon Budapesten. Meg is kapta a szükséges vízum engedélyt.⁴⁰ Magyarországon tárgyalt Molnár Erik külügyminiszterrel. Molnár fontosnak ítélte a kelet-nyugati kereskedelmet és benne a kereskedelmet Magyarország és Nagy Britannia között, és kifejtette, hogy a kereskedelem felújítása és Sanders ügye nem függ össze. Wilson válaszul elmondta, hogy nemcsak a brit kormány, de az ellenzék és a közvélemény, beleértve a brit munkásosztályt is, a két dolgot egymástól elválaszthatatlannak tekintette: „A Sanders ügy megoldása nélkül nincs lehetőség a gazdasági kapcsolatok rendezésére.” Egészében véve, a megbeszélés barátságos légkörben zajlott és Molnár azt mondta, hogy hamarosan megoldást fognak találni.⁴¹ A követ, Hankey hazautazását követően, Saner követségi ügyvivő szerint, ha valami igazolta Wilson optimizmusát, talán a kétségtelenül kedélyes hangulatú vacsora volt, amire meghívást kapott, és ugyancsak ígéretes jelként értékelte, hogy az oroszok érdeklődnek az angol–magyar kereskedelem iránt.⁴²

1953. június 12-i kabinet memorandumban még azt szögezték le, hogy a magyar kormány részéről nem látszik, hogy hasonló intézkedéseket terveznének, nevezetesen amnesztia kihirdetését, mint a szovjet, cseh, vagy román kormányok.⁴³ (Korábban brit részről már többször fölvetették, hogy Sanders elnöki kegyelemmel szabadon bocsátható lenne.) Ezt követően ugyanakkor július 25-én amnesztiát hirdettek, és a politikai amnesztia lehe-

tősége is felmerült. Nagy valószínűséggel magyar kezdeményezésre, de természetesen a szovjetek jóváhagyásával született meg a döntés szabadon bocsátásáról. Ez az új angol követ, George Peter Labouchere augusztus 4-i a szintén új, Molnárt váltó Boldóczy János miniszternél tett látogatásakor, már eldöntött tény volt. Mrs Sanders 1953. július 8-án küldött levelére hivatkozva Horváth Imre, a londoni magyar követ Boldóczy utasítására fogadta a követségen augusztus 5-én és arra kérte, hogy írjon levelet férje kegyelme ügyében.⁴⁴ 1953. augusztus 13-án Sík Endre a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője úgy tájékoztatta Labouchere követet, hogy a magyar követ úton van Londonból Budapestre Mrs. Sanders kérelmével, és egy-két napon belül az Elnöki Tanács várhatóan pozitív döntést hoz Sanders ügyében.⁴⁵ Augusztus 18-án Labouchere már arról írt, hogy az aznapi sajtó már közölte, hogy Sanders elnöki kegyelmet kapott és kiutasították az országból.⁴⁶

4. Összegzés

A fentiekből számos következtetés levonható és számos kérdés fölvethető: Sanders személye és tevékenysége Magyarországon a SZEB mandátumának lejártá után egyáltalán nem tisztázott, annak ellenére és attól függetlenül, hogy a per koncepcióján alapult és a vádlottak vallomása alapján születtek meg az ítéletek. Az egészen Vogeler kiszabadulásáig az amerikaiakkal összehangolt lépések ellenére, nem sikerült a brit diplomáciának hasonló megegyezésre jutni, amit a brit sajtó és a parlamenti felszólalásokban is gyakran felrótak, és kritizáltak. A diplomáciai levelezésben fellelhető, hogy rossz taktikát választottak és nem tudtak az amerikaiakéhoz hasonló értékes ajánlatot tenni.⁴⁷ A követi jelentésekben többször is történt utalás arra, hogy a magyar kormány lépéseit az esetek többségében, ha nem minden esetben, a szovjet féllel való egyeztetés előzte meg. A Lee Meng-ügy esetében ez teljesen nyilvánvaló volt. Sztálin halála, és ezzel összefüggésben az 1953 nyarán bekövetkezett belpolitikai változások valamint a koreai háború befejezése nagymértékben hozzájárulhatott a lezáráshoz. Habár az ügy fejleményeit a brit diplomácia részéről végig defenzíva jellemezte, mégis a végkimenetelét és mérlegét illetően, a fellelhető iratok és irodalom alapján Sanders közel négy éves börtönbüntetésén túl mindenféle ellenszolgáltatás nélkül fejezhették be ezt az ügyet. Egyáltalán nem világos, hogy a magyar fél miért nem tudta, vagy akarta érvényesíteni azokat a vélt vagy remélt előnyöket, amiket korábban megcélzott, hiszen a gazdasági hátrányt, jórészt Magyarország szenvedte el. (A szinte teljes import tilalom a magyar árukra következményeként, az 1949-es 6.8 millió fontos magyar export 1952-re 12 ezer fontra csökkent, ami magában foglalta a londoni magyar követség számára behozott könyveket és gyógyszereket is. A britek Magyarországra irányuló exportja pedig 4.2 millió fontról 700 ezer fontra csökkent.)⁴⁸ Természetesen lehetséges, hogy nincsenek mögöttes okok, vagy egy jól kitervelt logikai lépéssorozat, és a pillanatnyi kedvező helyzet és a rendszer abszurdításában rejlik a megoldás.

Labouchere 1954 januárjában Edennek írt éves összefoglalójában „New Look”-nak nevezte a Szovjetunióban Sztálin halála után bekövetkezett változásokat és úgy értékelte, hogy ennek következtében Magyarország és a nyugat viszonyában kisebb javulás volt tapasztalható az Egyesült Államokat kivéve. Kudarcnak tekintette nyilvánvalóan azt, hogy a követség letartóztatott magyar alkalmazottairól nem sikerült információt megtudnia. Azonban azt is megjegyezte, hogy az életszínvonal emelésére tett lépések és a külföldiekhez való rugalmasabb viszony ellenére, az átlag magyar aligha tekinthetett az 1953-as évre másképpen, mint cinizmussal.⁴⁹ A Sanders- ügy 1953-ban történt lezárása tette lehetővé, hogy a gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatok újraindulhassanak a két ország között.

Jegyzetek

1. Bibó István (2011): Politikai hisztériák. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest (Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 2.) 29.
2. A külügyminiszter állandó helyettese 1938–1946.
3. Donaldson, Frances(1984): The British Council The First fifty Years, Jonathan Cape Ltd. London 141.
4. The National Archives (a továbbiakban TNA) FO 924/418 LC 640/64/452. No. 39. 12/12/46 21 January 1946.
5. TNA FO 924/823 CRL102/11 S/HUN/680/1 29 March 1950.
6. TNA FO 924/713 LC 2032 No. 417 22 May 1948.
7. TNA FO 924/713 LC 2601/133/452 No. 188 10/23/48 19 May 1948.
8. TNA FO 924/713 LC 3484 No. 771 6 Sept 1948.
9. TNA FO 924/713 LC 3484/133/452 12 Oct 1948.
10. TNA FO 924/713 LC 4319 HUN/700/2 9 Nov 1948.
11. TNA FO 924/713 LC4646 No. 62 Brico 3 Dec 1948.
12. TNA FO 924/823 CRL102/13 HUN/ 701/4 12 May 1950.
13. TNA FO 924/823 CRL102/13 HUN/ 701/4 12 May 1950.
14. TNA FO 477/3 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 3 January to December 1949 p. 68. R8824/1015/21 No. 16 Communist Objectives in Hungary. Mr. Wallinger to Mr. Attlee.
15. TNA FO 477/3 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 3 January to December 1949 p. 70. R8824/1015/21 No. 16 Communist Objectives in Hungary. Mr. Wallinger to Mr. Attlee.
16. Éva Fidger vonatkozó, és idézett cikke szerint 4.2 millió font volt ez az összeg, szintén korabeli forrás alapján.
17. TNA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 p. 6. RH1011/1 No. 1 Hungary: Annual Review for 1949 Mr. Wallinger to Mr. McNeil. (Received 23rd January).
18. Edgar Sanders 1906-ban Szentpéterváron született, brit állampolgárként, de életének egy jó részét a Szovjetunióban és a balti államokban töltötte. Jól beszélt mind németül, mind oroszul. A második világháborúban hírszerzési feladatokat látott el, Magyarországra századosként a brit katonai misszió tagjaként érkezett. Apja a szentpétervári brit konzulátuson volt kiküldetésben, anyja dán származású udvarhölgy volt az orosz cári udvarban. A misszióban a sírfelkutatató csoporthoz tartozott hivatalosan, feladata a Magyarország területén lelőtt brit pilóták nyughelyének felkutatása és személyazonosságuk megállapítása volt. Emellett azonban vagy ezzel összefüggésben természetesen kihasználták a lehetőséget arra, hogy vidéki látogatásaik során tájékozódjanak a lakosság hangulatáról és helyzetéről. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjainak nemcsak lehetőségük, de feladatuk is volt az információszerzés mind a katonai, mind pedig a gazdasági helyzetről. Lásd: TNA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 p. 10. RH1051/97 No. 4 „Trial” of Mr. Sanders and Mr. Vogeler. Mr. Wallinger to Mr. Bevin. (Received 25th February). Szörényi Attila (2009): Adalékok az angol katonai hírszerzés történetéhez Edgar Sanders ügyének tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 122. évf. 2009. 3. sz. 731–738.
19. TNA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 p. 10. RH1051/97 No. 4 „Trial” of Mr. Sanders and Mr. Vogeler. Mr. Wallinger to Mr. Bevin. (Received 25th February).
20. Fidger, Éva (2004): Edgar Sanders: A Spy Behind the Iron Curtain. In: British Hungarian Relations Since 1848 Péter, László and Rady, Martyn (szerk.). London, School of Slavonic and East European Studies, 284.
21. NA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 pp. 7–8. RH1011/1 No. 2 Anglo-Hungarian Relations. Text of a Note, dated 15th February, to

- the Hungarian Government, and its rejection. Mr. Wallinger to Mr. Bevin. (Received 15th February).
22. NA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 p. 10. RH1051/97 No. 4. „Trial” of Mr. Sanders and Mr. Vogeler. Mr. Wallinger to Mr. Bevin. (Received 25th February).
 23. TNA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 pp. 14–15. RH1011/1 No. 5 Anglo-Hungarian Relations. Text of a Note from the Hungarian Legation, dated 9th March, 1950. Mr. Young to Mr. Bevin. (Received 9th March).
 24. TNA FO 477/4 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 4 January to December 1950 pp. 20–25. No. 11. Anglo-American Relations with Hungary. Mr. Wallinger to Mr. Younger. (Received 23rd May).
 25. TNA FO 477/5 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 5 January to December 1951 pp. 16–17. RH 1011/1 No. 4 Hungary: Annual Review for 1950. Mr. Wallinger to Mr. Bevin (Received 29th January).
 26. Szörényi Attila (2006): A brit-magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy 1949–53. *Valóság* XLIX. évf. 2006/6. sz. 79–80.
 27. Uo.
 28. TNA FO 477/6 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 6 January to December 1952 General Correspondence p. 5. NH 1011/1 No. 1 Hungary: Annual Review for 1951 The Hon. Hankey to Mr. Eden (Received 15th January).
 29. TNA FO 371/100562 NH 1052/53 17 April 1952.
 30. TNA FO 371/100562 NH 1052/53 25 April 1952.
 31. TNA FO 371/100562 NH 1052/72 29 May 1952.
 32. TNA 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 pp. 5–6. NH 1011/1 No. 2 Hungary: Annual Review for 1952. The Hon. Hankey to Mr. Eden (Received 23rd February).
 33. TNA FO 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 General Correspondence p1. NH 1052/7 Edgar Sanders: Hungarian Exchange Proposal Mr. Hankey to Mr. Eden. (Received January 20).
 34. TNA PREM 11/454 from Peking to Foreign Office No. 296 p. 18. May 12 1953.
 35. Perak egyike a Malajziát alkotó 13 államnak. A szultánság 1528 óta államszervező erő. Paduka Seri Sultan Yussuff Izzuddin Shah Marhum Ghafarullah (1948-1963) a 32. szultán. www.perak.gov.my 2010. dec.1.
 36. TNA PREM 11/454 Telegram of the 10th March, 1953 from the High Commissioner for the Federation of Malaya to the Secretary of State for the Colonies. 13th March, 1953.
 37. TNA FO 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 General Correspondence p9. NH 1052/79 Edgar Sanders: Rejection of the Hungarian Exchange Proposal by Her Majesty’s Government. Mr. Eden to Mr. Hankey (Foreign Office, March 17, 1953.)
 38. TNA PREM 11/454 from Foreign Office to Budapest p. 33. 17 March 1953.
 39. TNA FO 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 General Correspondence p10. NH 1052/82 Edgar Sanders: Hungarian Government Informed of the Rejection by Her Majesty’s Government of the Hungarian Release Proposals. Mr. Hankey to Mr. Eden (Received March 18, 1953.)
 40. TNA PREM 11/454 from Moscow to Foreign Office, Sir A. Gascoigne No. 370. May 20, 1953.
 41. TNA FO 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary Part. 7 January to December 1953 General Correspondence p11. NH 1052/154 Edgar Sanders: Statement of the United Kingdom Position by Mr. Harold Wilson. Mr. Saner to Sir Winston Churchill (Received May 23, 1953.)
 42. TNA PREM 11/454 From Bp. to Foreign Office Mr. Saner No. 187 May 23 1953.
 43. TNA PREM 11/454 Cabinet: Economic Policy, The Sanders Case, Memorandum by the Minister of State June 12 1953. Foreign Office p. 4.
 44. Szörényi Attila (2006): A brit-magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy 1949–53. *Valóság* XLIX. évf. 2006/6. sz. 86–87.

45. TNA FO Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 General Correspondence p. 22. NH 1052/296 Edgar Sanders: Letter of Appeal from Mrs. Sanders to The Presidential Council. Mr. Labouchere to Lord Salisbury (Received August 14, 1953.)
46. TNA FO 477/7 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 7 January to December 1953 General Correspondence p. 22. NH 1052/211 Edgar Sanders: Announcement of the Cancellation of the Remainder of his Sentence and of his Expulsion from Hungary. Mr. Labouchere to Lord Salisbury (Received August 18, 1953.)
47. TNA FO 371/100562 NH1052/53 17 April 1952.
48. Fidge, Éva (2004): i.m. 284.
49. TNA FO 477/8 Further Correspondence Respecting Hungary. Part 8, January to December 1954. Hungary: Annual Review for 1953. Mr. Labouchere to Mr. Eden, NH 1011/1. No. 1.

Felhasznált irodalom

- Bibó István (2011): Politikai hisztériák. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest 29. (Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 2.) 388.
- Donaldson, Frances (1984) The British Council The First Fifty Years, Jonathan Cape Ltd. London 42 2.
- Fidge, Éva (2004): Edgar Sanders: A Spy Behind the Iron Curtain. In: British Hungarian Relations Since 1848 Péter, László and Rady, Martyn (szerk.). London, School of Slavonic and East European Studies 336.
- Szörényi Attila (2009): Adalékok az angol katonai hírszerzés történetéhez Edgar Sanders ügyének tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 122. évf. 2009. 3. sz.
- Szörényi Attila (2006): A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy 1949–53. *Valóság* XLIX. évf. 2006/6. sz.